

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора психологічних наук, професора С. Б. Кузікової на дисертацію Авраменко Марини Валеріївни «Психологічні детермінанти професійного стресу підприємців сфери торгівлі», подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії галузі знань зі спеціальності 053 – Психологія

Актуальність дисертаційного дослідження М. В. Авраменко зумовлена як завданнями наукового пошуку, так і соціальною значущістю розглядуваної проблеми. В сучасних умовах, коли інтенсивність стресового навантаження зростає, завдання підтримання та формування високого рівня індивідуальної стійкості населення до стресу набуває особливого значення. Динамічні зміни, що спостерігаються в українському суспільстві, особливо в умовах війни, значною мірою стосуються і підприємців торговельної сфери. Феномен стресу у підприємців потребує посиленої уваги, що пояснюється низкою специфічних особливостей професійної діяльності. Формування ж або посилення стресостійкості підприємців як суб'єктів ринкових відносин є важливим для забезпечення їхнього психічного і фізичного здоров'я, підвищення ефективності праці, гармонійності взаємин з іншими людьми.

Актуальність окресленої проблеми підтверджує цінність дисертаційного дослідження М. В. Авраменко, спрямованого саме на вивчення психологічних детермінант професійного стресу підприємців сфери торгівлі.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної науково-дослідницької теми за планом кафедри психології КНТЕУ: «Психологічне забезпечення профілактики та подолання професійного стресу у підприємців сфери торгівлі» (номер державної реєстрації 0118U000053). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Київського національного торговельно-економічного університету (протокол № 2 від 25 жовтня 2018 р.), узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень із педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 77 від 30 січня 2019 р.).

Наукова новизна і теоретична значущість дисертаційної роботи полягають у тому, що вперше визначено п'ятифакторну структуру психологічних детермінант професійного стресу в підприємців роздрібних торговельних мереж.

Запропоновано нову модель програми подолання професійного стресу в підприємців роздрібною торгівлі, яка полягає в тому, що прийоми і стратегії його подолання розподілено за напрямками: самоменеджмент, саморегуляція, забезпечення здоров'я і психологічна допомога; у програмі виокремлено методику діагностики та визначення індексу конструктивної стратегії долаючої поведінки під час стресу, що дає можливість розрахувати його індекс і розподілити обстежуваних за низьким, середнім і високим рівнями. Це дає підстави для індивідуального підходу з надання психологічної допомоги обстежуваним. Розроблено професіограму та психограму підприємців роздрібних торговельних мереж; психограма містить опис психологічних детермінант, на які припадає найбільше навантаження у професійній діяльності обстежуваних.

Наукова новизна дослідження є безперечною, оскільки на сьогодні недостатньо ґрунтовних наукових розробок з проблеми вивчення психологічних детермінант професійного стресу саме підприємців сфери торгівлі.

Практичне значення роботи полягає в тому, що розроблена програма подолання професійного стресу використовується в системі підготовки практичних психологів у закладах вищої освіти. Інші відомства, установи та організації застосовують її з метою профілактики і подолання професійного стресу, вироблення адекватних стратегій поведінки для усунення та регуляції негативних наслідків професійного стресу. Крім того, практичну цінність має обґрунтований інформативний психодіагностичний інструментарій і методика визначення індексу долаючої поведінки особистості під час стресу, що дозволяє своєчасно та адекватно визначити його особливості та застосувати методи превентивної профілактики стресу в процесі діяльності.

Зазначимо, що в дисертації М. В. Авраменко чітко визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, що свідчить про належний рівень наукової підготовки дисертантки. Завдання дослідження цілком відповідають визначеній проблемі як у теоретичній, так і в емпіричній репрезентації. Діагностичний інструментарій повною мірою забезпечує розв'язання поставлених завдань.

Відзначимо також раціональну побудову структури дисертації, логічність викладення змісту дисертаційного дослідження: кожен із трьох розділів є

завершеним відповідно до поставленої мети і завдань; висновки до розділів і загальні висновки відповідають змісту розділів і дослідження в цілому.

Зміст першого розділу дисертації заслуговує на позитивну оцінку, оскільки містить ґрунтовний аналіз наявних, здебільшого зарубіжних, і вітчизняних досліджень щодо розуміння стресу, стресогенних детермінант та копінг-стратегій його подолання. Авторкою здійснено інтерпретацію стресу – від адаптаційного синдрому Н. Selye до сучасних підходів його розуміння. Ми поділяємо висновок дослідниці стосовно розуміння стресу не тільки як реакції, але і як процесу, в якому вимоги середовища сприймаються людиною з огляду на її ресурси і можливості розв'язання проблемної ситуації. Отже, уявлення про стрес дисертантка подає, охоплюючи основні його значення: стрес як подія, що несе додаткове навантаження; стрес як реакція; стрес як проміжна змінна; стрес як трансактний процес. Розуміння стресу в останньому значенні, з нашого погляду, в контексті дисертаційного дослідження є найбільш цікавим, оскільки подається як процес взаємодії індивіда з навколишнім світом. У цьому випадку структура стресового мікроепізоду представлена такими елементами: усвідомлення стресора та його оцінювання; порушення гомеостазу, пов'язані зі стресом емоції та когнітивні процеси; копіنگова реакція; результати копіngu та нове оцінювання ситуації. Вважаємо, що, з огляду розв'язання завдань дослідження, означене розуміння стресу є перспективним. Нам імпонує, що особливості стресу дисертантка розглядає комплексно, в поведінковій, емоційній, когнітивній та фізіологічній сферах.

Цінним для подальшого дослідження є представлене в розділі вивчення проявів і детермінант стресу у представників різних професійних груп (працівники освіти, представники спорту, фахівці у галузі охорони здоров'я, фахівці екстремального профілю), а також з'ясування причин схильності до стресу підприємців сфери торгівлі. У результаті аналізу наукових поглядів зарубіжних вчених дисертанткою з'ясовано, що професійний стрес – це напружений стан, який виникає в людини під впливом негативних факторів, пов'язаних із професійною діяльністю. Він є дисбалансом між вимогами роботи та здібностями і навичками працівника для реалізації цих вимог. Авторка фокусується на двох підходах у вивченні професійного стресу. У межах першого

відбувається зіставлення психологічних характеристик стану індивіда з його фізіологічними показниками та ефективністю діяльності. Другий підхід ґрунтується на прагненні вивчити психологічну природу стресу. Ми поділяємо виснування авторки про необхідність визначення характеру професійного стресу, його причин і наслідків, а також стратегії профілактики, оцінювання ризику та методів управління психоемоційним станом фахівців.

У другому розділі дисертації представлено організаційно-методичне підґрунтя дослідження професіографічного аналізу діяльності та стратегій подолання професійного стресу в підприємців сфери торгівлі. Зокрема, теоретико-прикладну цінність має наведена в розділі загальна характеристика методик дослідження професійного стресу у фаховій літературі, а також аналіз особливостей психодіагностичного інструментарію дослідження професійного стресу в підприємців роздрібних торговельних мереж (табл. 2.2, с. 56 дисертації «Методики та обсяг обстежень»).

З метою проведення емпіричної частини роботи дисертанткою розроблено концептуальну модель дослідження психологічних детермінант професійного стресу в підприємців роздрібних торговельних мереж. Вона охоплює такі етапи дослідження: теоретичний, емпіричний, підсумковий; методи дослідження – теоретичні, статистичні, емпіричні (психодіагностичний інструментарій, професіографічний метод) (рис. 2.1, с. 59 дисертації). Такий підхід надав авторці організаційно-методичні підстави для визначення особливостей детермінант професійного стресу, розроблення професіограми і психограми, а також програми подолання професійного стресу. Вважаємо авторський вклад у розробку професіограми і психограми підприємців сфери торгівлі вагомим здобутком дисертантки і таким, що заслуговує на увагу і має теоретико-прикладну цінність.

Зміст третього розділу дисертації також становить значний науково-практичний інтерес. У ньому викладено результати емпіричного дослідження психологічних детермінант професійного стресу підприємців роздрібних торговельних мереж: здійснено порівняльний аналіз особливостей проявів професійного стресу в обстежуваних за прямими та побічними показниками; вивчено особливості співвідношення детермінант як структурних компонентів

професійного стресу за результатами кореляційного і факторного аналізу; простежено взаємозв'язки психологічних компонентів професійного стресу підприємців торговельної сфери; з'ясовано змістові характеристики структури детермінант професійного стресу респондентів; представлено програму подолання професійного стресу в підприємців сфери торгівлі. Науково-практичний інтерес становить професіографічний аналіз умов та особливостей професійної діяльності підприємців роздрібних торговельних мереж.

На особливе схвалення заслуговує зваженість і ґрунтовність підходу дисертантки до організації емпіричного дослідження та формування вибірки його учасників (загальну вибірку становили 130 респондентів – підприємців торговельної сфери). Позитивним моментом роботи є поділ учасників на емпіричні групи за критерієм визначеного рівня їх професійного стресу. До першої групи увійшло 58 працівників, у яких були відсутні або незначні прояви стресу (група з компенсованим стресом). До другої групи увійшло 72 обстежуваних із суттєвими некомпенсованими ознаками стресу (група з вираженим стресом).

Психологічна діагностика детермінант професійного стресу респондентів проводилася за комплексом прямих (вимір рівня професійного стресу) і побічних показників визначених методик. Останні вказують на особливості детермінант стресу стосовно індивідуально-психологічного, мотиваційного, комунікативного, регулятивного компонентів і компонента адаптаційної мобільності.

Для визначення змісту та особливостей структурних компонентів і взаємозв'язків чинників професійного стресу, які досліджувалися за 70 показниками в межах 10 методик, спрямованих на з'ясування рівня проявів професійного стресу респондентів, здобувачкою здійснено процедуру кореляційного і факторного аналізу. Застосування дисертанткою методів кількісної обробки отриманих даних вважаємо коректним. На підставі результатів кореляційного і факторного аналізу авторкою виокремлено п'ять факторів, які розглянуто як психологічні детермінанти професійного стресу респондентів. У тексті дисертації вони мають відповідні назви: індивідуально-психологічний, мотиваційний, адаптаційної мобільності, комунікативний і регулятивний. Значним досягненням дисертантки вважаємо те, що в роботі переконливо доведено наступне: низький рівень стійкості до професійного

стресу в представників групи із вираженим стресом зумовлений низьким рівнем визначених психологічних детермінант. Відповідні психологічні та математико-статистичні методи опрацювання даних дають підставу вважати дослідження методологічно вивіреною.

Вагомим здобутком дисертантки є також розроблена нею на підставі професіограми, психограми та результатів емпіричного дослідження програма подолання професійного стресу в підприємців сфери торгівлі. Нам імponує, що метою програми є вибір підприємцем індивідуальних стратегій подолання і профілактики професійного стресу та оволодіння ними за допомогою практичних психологів.

Отже, аналіз дисертаційного дослідження М. В. Авраменко дає підстави зробити висновок про ґрунтовність вивчення поставленої проблеми, високий науковий і професійний рівень дисертантки. Робота є цілісною і завершеною.

Результати проведеного М. В. Авраменко дослідження одержали належне висвітлення в наукових публікаціях. За тематикою дисертації опубліковано 20 наукових праць, із них: 4 статі у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у виданні, що включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus, 15 публікацій у збірниках наукових праць і матеріалів науково-практичних конференцій. Основні результати дисертаційного дослідження впроваджено в діяльність низки організацій та освітньо-виховний процес закладу вищої освіти.

Оцінюючи проведене М. В. Авраменко дисертаційне дослідження загалом позитивно, вважаємо доречним висловити деякі зауваження та побажання.

1. У підрозділі 1.2. дисертації авторкою презентовано зарубіжний досвід вивчення професійного стресу та його наслідків. На нашу думку, варто було б в роботі більш широко представити погляди українських вчених на досліджувану проблему.

2. Уточнення, з нашої точки зору, потребує оцінка прояву професійного стресу як «компенсованого» і як «вираженого». Бажано було б більш повно описати ознаки професійного стресу, за якими розподілялися досліджувані в експериментальних групах.

3. Дослідження, на наш погляд, виграло б, якби авторка виявила чинники, що збільшують ризик або, навпаки, попереджають виникнення

психосоматичних захворювань, відхилень у поведінці підприємців торгівельної сфери, які мають високий рівень професійного стресу.

4. З огляду на багатий емпіричний матеріал дисертаційного дослідження, доречно було б виокремити групи підприємців за сукупністю характерних проявів стресу та стратегій його подолання, а також врахувати стать, вік, стаж підприємницької діяльності респондентів, що дало б змогу диференціювати програму подолання професійного стресу підприємців сфери торгівлі і, безсумнівно, посилило б практичну значущість роботи.

5. З огляду на актуальність дисертаційної теми, в остаточному підсумку від роботи очікувалися створення та апробація комплексу психологічних технологій профілактики і подолання професійного стресу з урахуванням його провідних детермінант. Нам видається методологічно важливими застосування та реалізація такого практико-орієнтованого підходу в подальших дослідженнях дисертантки.

Втім, висловлені зауваження не применшують позитивного враження від дисертаційного дослідження М. В. Авраменко. З огляду на викладене, можна стверджувати, що дисертація «Психологічні детермінанти професійного стресу підприємців сфери торгівлі» за своїм науковим рівнем, актуальністю та практичним значенням відповідає чинним вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. №44, а її авторка Авраменко Марина Валеріївна заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 «Психологія».

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Сумського державного педагогічного
університету імені А. С.Макаренка

С. Б. Кузікова

